

Doc.PhDr. Jiří Vaněk, CSc:

Existuje hospodářská etika v postkomunistické společnosti?

Resumé

Studie vyznačuje, jak v odlišných společnostech (s tržní a s centrálně řízenou ekonomikou) dochází v poměru mezi východisky a důsledky po etické stránce k paradoxním zvratům v opak. Tak kolektivismus vedl k pojetí pracovního výkonu jako "funkce", vůči níž skuteční lidé měli druhořadý význam. A naopak výchozí individualismus v podnikání má organicky za následek pochopení pracovního výkonu jako "služby" pro druhé. V souvislosti s tím i s některými současnými aktuálními hospodářskými problémy v postkomunistické společnosti se dostává výrazu zásadním strukturním vazbám mezi povinností a odpovědností.

Klíčové pojmy:

hospodářská etika - odpovědnost - povinnost - pracovní výkon - práce jako společenská "funkce" - práce jako "služba" druhým

Úvaze klíčící na dosud neúrodném poli hrozí zplanět dříve, než má příležitost zakořenit. Proto se zatím vydáme jen cestou porovnání určitých základních etických principů s některými výraznými empirickými jevy v postkomunistické společnosti. Spolu s tím se pokusíme naznačit, jak kořeny takovýchto jevů sahají daleko do minulých časů a jak přežívají v lidském nitru, v postojích, které ještě dostatečně nepocítily, že ve skutečnosti již ztratily pevnou půdu pod nohama. A posléze se s těmito stručnými poukazy dílčím způsobem vyslovíme i k obecnému problému vztahu života a norem.

1. Inventura dědictví, paradoxy principů a životní praxe: zvraty v opak

Ten nechutný "dialektický" princip, že vše se prostřednictvím své negace mění ve svůj opak, si už téměř nechceme připustit po tak dlouholetých zkušenostech s praktickým, zejména politickým, nechvalně známým "využitím" dialektiky pro rozplývající se odlišení pravdy a lži a pro "zdůvodnění" čehokoli, co se právě hodilo. Varoval-li K.R. Popper už dávno před takovými důsledky "dialektického" myšlení, pak historická skutečnost mu dala za pravdu více, než si mohl přát.

A přesto nás zmíněný dialektický princip vždy znovu zaskočí v realitě samé. Je tomu tak i v případě oficiálních hodnot přednostně vyznávaných ve společnosti založené na tržním hospodářství na jedné straně a ve společenství s centrálně řízenou ekonomikou na straně druhé. Kolektivistické principy, vyhlášené komunistickou ideologií, se v prvé řadě týkaly právě hospodářského života. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků bylo prohlášeno za pramen všeho zla. Návazně na to byly vyhlášovány "morální kodexy budovatele komunismu".¹⁾ Je však dostatečně známo, že historická skutečnost prokázala, jak tato provolání zůstala jen zaklínadly na cestě k právě

opačným výsledkům lidských vztahů. Jednou z podstatných příčin takového průběhu věcí byla zřejmě jeho etická stránka, zakotvená už v rovině hospodářského života:

1. Toto zakotvení bylo dáno již marxistickou koncepcí rozhodující role tzv. základny, tj. ekonomických výrobních vztahů. Z jejich charakteru byl odvozován ráz celé společnosti.

2. V důsledku tohoto pojetí se projektovaná celospolečenská přeměna soustředila na změnu vlastnictví a tím měly být vytvořeny podmínky i pro niternou proměnu člověka.

Oproti tomu bylo v české myšlenkové tradici vyvinuto etické stanovisko T.G. Masaryka, zdůrazňující primárně osobní práci na sobě: nejdříve ze všeho je nutné, aby každý z nás usiloval o zlepšení sebe sama. Tento Masarykův humanismus byl marxismem označován za "abstraktní", totiž odhlížející od skutečných životních, především ekonomických podmínek společnosti, určujících i další společenské vztahy lidí. Při těchto námitkách se však zapomínalo na to, že změněné vnější podmínky poskytují pouze terén pro různé možnosti a tedy i volby lidského jednání. Byla-li v marxismu ekonomika pokládána za základ sociálního života, pak etika vztažená k hospodářství zůstala zcela v abstraktní, odtažitě rovině vůči životu, přestože sama ráda činila výtky abstraktnosti ostatním etickým postojům.

Základ této abstraktnosti spatřujeme právě v tom, že úvahy vůbec a zvažování možné normy především nezačínaly u lidské osobnosti, svědomitým posouzením jejích možností a potřeb, nýbrž u proklamovaných požadavků totalitně organizované společnosti, s nimiž se ve skutečnosti jednotlivci většinou neztotožňovali. (Právě toto neztotožnění umožnilo posléze při agonii komunistických vlád takový přechod k novému režimu, jaký je často nazýván "sametovou revolucí".)

Nedostatek zřetele k osobnosti, pojaté v jejím existenciálním horizontu, pociťovala v marxistické nauce i řada jejích přívrženců nebo příznivců. O nápravu právě v tomto ohledu usilovaly všechny snahy o oživení zdogmatizovaného světového názoru. Patrně nebylo náhodou, co jsme jako studenti naměstnaní v největší posluchárně filosofické fakulty Karlovy university uslyšeli z úst Jean-Paul Sartra při jeho návštěvě Prahy v druhé polovině šedesátých let: Čteme-li mezi hesly například takové, jako "Nemoc - brzda výroby", je to signál pro zrod existenciální filosofie. Zmizí-li postoje, jejichž výrazem jsou obdobná hesla, vytratí se i odůvodněnost existencialismu, neboť ten zaplňuje jen onu (zajisté dočasnou) mezeru v marxismu, již je přehlížení lidské osobnosti. Potud tedy Sartre. Pomýlenost tohoto závěru neubírá na oprávněnosti jeho impulsu. Ke zvrátům v opak docházelo tedy nejen ve vztahu teorie a praktického života, ale i v poměru mezi nárokem, který si činila sama teorie, a její skutečnou povahou.

Následkem takto výrazně pociťovaného nedostatečného zřetele k individu a osobnosti v totalitní ideologii a jí řízené praxi se formovalo nežádoucí pojetí povinnosti a odpovědnosti.

2. Strukturní vazby povinnosti a odpovědnosti

Povinnost chápeme jako normativní nárok na individuum, vztažený primárně k němu samému: určuje, co má dělat. Odpovědnost pojmáme jakožto normativní nárok vztahovaný od nositele k předmětu jeho péče. Je-li povinnost zakotvena obecně v odhodlanosti subjektu k určitému postoji a aktivitě, odpovědnost kotví v jeho starosti. Aby však kdokoli mohl být plně za něco odpovědný, musí být nejprve schopen zodpovídat sám za sebe. V tomto hlubším slova smyslu, totiž ve významu jisté etické

"dospělosti", musí být nejdříve svéprávný. K svéprávnosti náleží i jasné vědomí vlastních práv, zdravé sebevědomí, jež mu umožní vědomě a svobodně přijmout povinnosti, s nimiž se může ztotožnit. Vědomí povinnosti je uzlem na jednom konci myšlenkového provazu, po němž balancuje s pocity zodpovědnosti naše svědomí, vědomí práv uzlem na konci druhém.

Je-li polarizace povinností a práv a souvislost mezi nimi narušena, dochází k eticky pochybným výkyvům: přenesení váhy na pól povinností oklešťuje prostřednictvím stálých omezování vlastní iniciativu a aktivitu, alespoň v obecnějších vztazích. Paradoxně pro ideologii, v níž tento stav nastal, zbývalo pro iniciativnější přístup soukromé pole vztahů a činností. Je to ovšem právě totalitní společnost, jež přenáší těžiště na pól povinností, a v této společnosti je ono soukromé pole aktivit ceněno hodnotově nízko. A tak se jedincova nejvlastnější aktivita odehrává v přítomní oficiálních hodnot, odvíjí se jaksi pokradmu a tím kradmým pak mnohdy nebývá jen sama činnost. Neboť kolektivní vlastnictví je neoficiálně pokládáno za prostor, odkud mohu pro sebe něco odebrat, když se zrovna nikdo nedívá. A veřejné zdůrazňování povinností vyvolává po nevyváženém výkyvu reakci jakožto zase jeden zvrat v opak: subjektivní pocit nároku, automatické dožadování se všeho jako svého práva (právě proto, že právo nebylo dostatečně rozvinuto v objektivní a oficiální sféře společenského života). Povinnosti deklarované seshora a nepronikající dostatečně do nitra individuí, tedy společenské požadavky neinteriorizované, vedou ke ztrátě pocitu a vědomí odpovědnosti (tu nepřebírám za něco, co jsem nevzal za své). Kruh vazeb se uzavírá.

Uvedené vztahy mezi povinností, právem a odpovědností se projevovaly v odezvě na všechny totalitně proklamované hodnotové preference: prioritu státního vydávaného za "to společné", společenských hodnot pojatých eschatologicky a tedy zakotvených v poněkud vzdálené budoucnosti; zbožnění práce, a to práce pro společnost, z níž se vytratil osobní zřetel; kolektivismus vedoucí k průměrnosti: co ji převyšovalo, bylo ohroženo ve své existenci jako výmyk, převýšení obecné, rovnostářsky pocítované hladiny. K člověku normativně vnímanému podle průměru, nepřevládal přátelský vztah, ale lhostejnost, z níž se lidé vyburcovali nanejvýš k závislosti vůči tomu, kdo dosáhl více. Ani poctivost a pravdivost nebyly na výsluní: kdo upozornil na nedostatky, ocitl se v nebezpečí, že bude sám obviněn ze špatného pohledu na věci, že nikoliv realita, ale jeho kritika je špatná.

3. Od "funkce" ke "službě"

Naznačené souvislosti sice už neexistují jako převládající vnější podmínky individuálního jednání, musíme však s nimi počítat jako s niterným terénem, který mnohdy nelze měnit rázem. Zakořeněné postoje se pod tlakem nových podmínek jen někdy daří překonat s žádoucí rychlostí. Zde má hospodářská etika praktickou roli: tím, že pomáhá pochopit vztahy mezi předpoklady a důsledky jednání, spoluvytváří vstřícnost objektivním, vnějším tlakům na změnu v postojích i tlak vnitřní v té míře, nakolik se jí daří, aby se poznatek stal osobním přesvědčením.

Jednu z takových nezbytných změn v postoji k pracovnímu výkonu bychom mohli nazvat cestou od jeho pojetí jako "funkce" k jeho chápání jako "služby". Jde nám samozřejmě o věcné odlišnosti, které bychom mohli vyjádřit také jinými termíny; zdá se však, že ty, jež jsme tu zvolili, odpovídají oněm takto označovaným jednáním nejlépe.

V zemích komunistického bloku bylo velmi rozšířeným jevem, že pracovní výkon počínaje nejvyššími úřady a konče prodavačkou v obchodě byl prováděn příslušnými osobami tak, jako by šlo o "shůry" svěřenou funkci, jejímiž jsou "mluvčími". Čím nižší byl společenský status takto chápaného povolání, tím více ustupoval zřetel jakéhosi "vyššího" posvěcení a nabývalo na významu pouze vědomí, že daná činnost ("funkce") je příslušné osobě toliko prostředkem a příležitostí k živobytí: prodavačka ji často vykonávala "otráveně", řemeslník k tomu mohl přidat ještě další arogantní odstín ve smyslu "beze mne se neobejdete", zatímco úředník podle výše svého postu k tomu navíc dodal zdání důležitosti (ono "vyšší posvěcení"). Nicméně všem bylo jedno společné: prakticky při výkonu svého povolání vystupovali tak, jako by ti druzí, kterým měli sloužit, byli tu kvůli nim a nikoliv naopak. Mimo výkon svého povolání se pak často setkávali jako zákazníci, žadatelé apod. s tímž nešvarem u druhých, vystupujících zase vůči nim s blazeovanou, povýšeneckou či přinejmenším nedbalou pózou, již odpovídala i kvalita odvedené práce. *Vytvářeli si tak společné peklo navzájem nepochopených služeb.*

Máme za to, že na vzniku takového stavu se podílelo jednak uměle prosazené rovnostářství, jednak ideologie, k níž náleželo podcenění odborného výkonu, jemuž byla nadřazena abstraktně, obecně vyjádřená loajalita vůči režimu. Rovnostářské odměňování práce vedlo k ztrátě vztahu mezi výkonem a mzdou a zároveň asi i k negativní psychické reakci vůči té šedi ostatních "stejných" bytostí (výsledek: lhostejnost nebo více či méně skrývaná nechuť k druhým, absence odborné prestiže). Ideologie, jež namluvila vrstvám lidí pocitůjících svůj dosavadní nižší společenský status, že právě oni mohou bez dostatečné odbornosti vykonávat společensky závažnější "funkce", vytvořila tím obecný model pro pracovní výkon vůbec.

Za změněných politických a ekonomických podmínek se lze nyní v postkomunistické společnosti setkat jak se starou, pokřivenou morálkou, tak i s jednáním prokazujícím nové, tj. vlastně "staré" podnikatelské morální hodnoty. Proměnu postoje lze sledovat již v úvodní otázce vůči klientovi, když místo "Co chcete?" či o něco lépe "Co si přejete?" zazní tak, jak slyšíme v dobrých podnikatelských firmách při zavedeném tržním hospodářství: "Co pro Vás mohu udělat?", "Čím vám mohu posloužit?". Pamětníci předkomunistické éry v českých zemích vědí, že se dříve běžně říkávalo "Jdu do služby", ať se jednalo o úředníka nebo o železničáře na trati. Jazykový úzus tak svědčí o způsobu pojetí pracovního výkonu. I dnes už mnozí podnikatelé jsou zde v obnoveném tržním hospodářství nuceni pochopit, že pracovní výkon chápáný jako služba druhým není něčím ponižujícím a hodným studu, nýbrž naopak: všichni si v něčem navzájem prokazujeme služby a dosáhnout dovednost a mistrovství v jejich provedení je přece prestižní věc každého z nás! Jde tu o oživení po léta zastřené, ale jinak dávno samozřejmé pravdy.

Je ovšem známo, že ani přiznání jednoduché pravdy není pro člověka jednoduché. V etické rovině to platí neméně. Při uvažovaných souvislostech je s pochopením vlastního výkonu jako služby spojeno i převzetí osobní odpovědnosti. Zmiňované pojetí výkonu jako "funkce" si buď takovou odpovědnost nepřipouštělo, když dostatečně nebralo "druhou stranu", tj. zákazníka apod. jako partnera jednání, anebo ji automaticky přenášelo na vyšší, nadřízené instance ("oni za to mohou", že nemůžeme podat lepší výkon), tedy bylo spjato s alibismem.

4. Oživení osobní zodpovědnosti a některé současné problémy

Mohlo by se ovšem zdát, že obnova vlastní podnikatelské aktivity nemusí být ještě nutně spjata s oživením osobní zodpovědnosti. Už přední český ekonom Karel Engliš

(známý z doby první československé republiky i tím, že filosoficky zobecnil poznatky rakouské školy mezního užitku), když rozlišoval mezi tzv. solidaristickou hospodářskou soustavou (kdy člověk je předmětem cizí péče) a tzv. individualistickými soustavami (za nichž je každý subjektem péče o sebe), upozorňoval, že každá z těchto soustav je s to do sebe organicky začlenit jen uplatnění těch principů, které si zásadně neprotiřečí.²⁾ Vzniká tedy otázka zda v tomto smyslu je osobní zodpovědnost principem, který je zásadně spjat s individuálním podnikatelským úsilím. (Ono "zásadně" myslíme tak, že jde o sepětí zajišťující optimální zdárný průběh. Proti každé zásadě se lze v praxi prohřešovat a tento fakt ještě nepopírá možnou zásadní spojitost někdy narušovaných vazeb.) Neboť porušení mravních principů může podnikateli přinést okamžitou výhodu a rychlý zisk. Akceptovat takové jednání ve společnosti znamená přijmout s individuálním podnikáním i vysoce relativistickou morálku, jež se řídí principem odplaty: jak ty mně, tak já tobě. F.R.Hrubi takovýto přístup nazývá morálkou "ad hoc" a poukazuje k její neúnosnosti: "Ich bin jedoch überzeugt, daß es doch eine plausible Antwort gibt: es läßt sich zeigen (freilich nicht beweisen), daß es sehr wohl auch im eigenen Interesse liegen kann, seine eigenen, durchaus wohlverstandenen und langfristigen Interessen zurückzustellen, und zwar um wichtigerer Interessen anderer Menschen oder der Allgemeinheit willen, wenn man es aus einer umfassenderen Perspektive (ethischer Standpunkt!) betrachtet.

Die Moral als im Verlauf der Erziehung übernommene Verpflichtung, nach den geltenden (und für richtig oder vernünftig gehaltenen) Normen zu handeln (auch wenn einem das nicht immer zum augenblicklichen Vorteil gereicht), garantiert die Stabilität und Verlässlichkeit der zwischenmenschlichen Verhältnisse."³⁾

Sdílíme tento názor, neboť vskutku pouze jistota a stabilita vzájemných vztahů, při nichž jejich účastníci dodržují pravidla hry, mohou vést k dobrým ekonomickým výsledkům v dlouhodobé perspektivě. Z hlediska zkušeností v zemích bývalého komunistického bloku je to ovšem další jakoby paradoxní změna v opak: zatímco život ve společnostech s kolektivistickou ideologií se rozpadal do odcizené podoby individuálně izolovaných zájmů, společnost založená na individualistických principech je soudržná vstřícným propojením aktivit a jejich smyslu. Znovu se i historickými peripetemi potvrzuje stará známá koncepce A.Smitha, podle níž je celý systém úspěšně podnikatelské činnosti založen na té vzájemné vstřícnosti, jež je vyjádřena v pojmu sympatie.

Z těchto zdrojů vyrůstá osobní odpovědnost při řešení ekonomických problémů ve všech sférách jejich rozsahu, ať už se týkají vztahů mezi podnikateli navzájem nebo jejich poměru k zákazníkům atp. K respektování základních morálních pravidel v tomto směru jistě přispívá i správně zaměřená hospodářská žurnalistika, apelující na sílu veřejného mínění a jmenovitým zveřejněním nešvarů (i v českých zemích je už vydáván bezplatný časopis Avízo, kde jsou uvedena jména firem notoricky neplaticích za dodané zboží či služby, rozhlasová stanice Zlatá Praha se specializuje na průzkum hlášených nedostatků ve službách, jež veřejnost požaduje, přibývá i takto zaměřených televizních pořadů). Princip morální zodpovědnosti se ovšem na druhé straně vztahuje rovněž na žurnalisty: také oni si někdy obtížně uvědomují nepřipustnost překročení určitých hranic lidského soukromí, neboť ani ty nebyly dříve spolu se zavrhaným soukromým vlastnictvím náležitě ctěny. Zároveň s tím se nejednou vynořuje v praktických souvislostech morální problém úniku některých informací, jež mají ryze privátní charakter.

Mravní zodpovědnost v hospodářské sféře dnes zvláště intenzivně a v širším měřítku vystupuje např. právě v českých zemích a na Slovensku jako odpovědnost akcionářů za "privatizované" podniky. Ti dnes musí čelit námitkám některých ekonomů, že nebudou s to svým vlivem a prostřednictvím svých zájmů zajistit potřebné změny výrobních programů. Diskuse probíhající v tomto smyslu má tedy i ráz etického apelu.

V neposlední řadě se kupř. také v českých zemích objevuje jako aktuální problém sociálně etické odpovědnosti státu při dominantní roli tržního hospodářství. Máme za to, že např. právě živý spor o to, zda byty lze považovat plně za zboží, a jisté negativní odpovědi části diskutujících na tuto otázku lze pokládat za vážné upozornění na fakt, že obecně uplatňovaným volným podnikáním by neměla být narušena nezákladnější jistota důstojného příbytku.

Uvedené příklady tedy jen potvrzují oprávněnost hospodářské etiky jako báze poskytující hlubší podklad pro praktické ekonomické rozhodování se znalostí širší "lidské" stránky daných souvislostí. Obtíže spjaté s proklubáváním morálky v těchto sférách zároveň dokládají její nezbytnost. Na úhuru minulosti přece jen vzchází sémě nových vztahů.

Poznámky a odkazy

¹⁾ Především to byl "kodex" zformulovaný na XXII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v r. 1961, který obsahoval i tyto zásady:

"svědomitá práce pro společnost: ‚kdo nepracuje, ať

nejí`;

péče každého o zachování a rozmnožení společenských

hodnot;

vysoké vědomí společenské povinnosti, nesmiřitelnost

k porušování zájmů společnosti;

kolektivismus a soudružská vzájemná pomoc: ‚jeden za všechny, všichni za jednoho`;

humánní vztahy a vzájemná úcta mezi lidmi: ‚člověk je člověku přítelem, soudruhem a bratrem`;

poctivost a pravdivost ...

nesmiřitelnost k nespravedlnosti, příživnictví, nepoctivosti, kariérismu a hrabivosti ..."¹⁾

Také východoněmecká SED si sepsala své desatero, v němž bylo zvláště zdůrazněno:

"Ochraňuj a rozmnožuj lidové vlastnictví!

Usiluj stále o zlepšení svých výkonů, buď spořivý a upevňuj socialistickou pracovní kázeň." (Citáty z obou kodexů podle: Jiřina Popelová, Etika, Praha 1962, s. 406.)

Všechny tyto uvedené zásady byly provolávány i v ostatních socialistických zemích.

²⁾ Viz blíže např. Karel Engliš, Věčné ideály lidstva, Praha 1992.

³⁾ Franz Rupert Hrubí, Ethik und Management, MC Dokumentation, Wirtschaftsuniversität Wien, s. 15 - 16.

(c) Jiří Vaněk
kat. filosofie VŠE
W.Churchilla 4,
Praha 3